

ՄԱԿԱՅԻՆ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆՅՈՒՅ

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Ո Ց

ՈՒՂՂԱԳՐԵԱԼ ԵՒ ՄԱՆՈԹԱՐԱՆԵԱԼ

Ուղղութիւնք եւ Յաւելուածք նախորդ Յօդուածոյս

Էջ 179 տող 4. «պարբերութիւնք» ընթերցիր «տարբերութիւնք» :

Էջ 179 տող 7. «Նախնեաց մատենադրութեանց», ընթերց. «աստուածաբանական խնդրոց» :

Էջ 189 տող 6. ընթերցիր, «Զի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր» :

Էջ 182 տող 12. Յաւելլի է հետագայ հատուածը, իբր ծանօթութիւն : Բաւական է կարգաւ անդ երկրորդին, այսինքն Ոսկեանց վկայաբանութեան, հետեւեալ սկզբնաւորութիւնը, որ վկայաբանութեանդ հայերէն հերիւրողին ինքնագիր յառաջաբանն է .

«Գտի մեւս եւս այլ պատմագիր ի կողմանս Յունաց (*), այր մի «ընթերցասէր Տատիանոս անուն, որ լեալ էր յաւուրս վաղենտինոս «սի(**) կայսեր. բազում ինչ պատմէ (***) նա մեղ ի Յունական մատենից, որոյ գրեալն անթիւ շաքարանուքեանք(****) գրոյցք եւ այժմ ի ձեռքի մերուն «գտանի Զոր իմ իսկ քազում անգամ ընթերցեալ» գ ի ի ճառս ի նորս, եթէ «արք ոմանք, որք յաշակերտաց լեալ էին մեծին Թադէոսի Առաքելոյ, «որոց անուն գլխաւորին Սոբսի», եւն. (Սոփ. Հլկ. ԺԹ. էջ 59) :

(*) Գրողին, այն է խորենացւոյն, կենաց նշանակելի պարագայ մը :

(**) Մի օր. զանրնդունելի ընթերցողածս ունի. «Յուստինիանոսի» :

(***) Տպագիրն ունի «պատմեաց», որով խառնաշփոթ կ'ըլլայ խօսքն, եւ ինքն խորենացի Ժամանակակից եղած կ'ըլլայ Տատիանոսի, որով եւ վաղենտինոսի (Դ դար) :

(****) Ուղղելի «շատաբանութեանց» . — բղգ. «Ամբաւ գրուցաց մատենք» . (Պատմ. Ա. գ.) :

Չեմք կարծեր որ ազգային բանասէր մը , նա որ ընդեւացած է խորենացւոյն լեզուին եւ ոճոյն , զայդ տողերն կարդայով՝ բնաւ տարակոյս յարուցանէ , նա մանաւանդ չհամարի թէ գոցեցա նոյն իսկ նորա Պատմութեան էջերէն մին է որ իւր ականջացը կը հնչէ : Այդ բնատիպ ուճովն կը շարունակէ վկայաբանութիւնդ մինչեւ ցվերջ :

Բայց ոչ նուազ աներկբայելի է որ նաեւ նախորդն (Սուքիասեանց վկայաբանութիւնն, որ զնախորդն կը յաջորդէ) նոյնպէս խորենացւոյն է : Կը վկայէ այդմ արդէն Յատաջաբանիդ «գտի մեւս եւս» խօսքը , որ նախորդին հետ կախումն կը ցուցնէ : Սակայն բծախնդիր ըլլալու թոյլ տալով , եթէ յօժարին ոմանք , թող առարկեն թէ այդ երկու վկայաբանութիւնք ընդ իրեարս բաղդատելով՝ չսեսնուիր Սուքիասեանց մէջ այն ամենակատարեալ նմանութեան գոյնը , զոր ունի Ոսկեանցն խորենեան Պատմութեան հետ . — բայց այդ յայտնի է պատճառն . զի այդ վերջինդ (Ոսկեանցն) ոչ է թարգմանութիւն , այլ ինքնագիր ազատ շարագրութիւն՝ Տատիանեան բնագրէն զնիւթն առած եւ ինքնուրոյն ոճով մը ինչպէս բնական էր , շարադրած , թօթափելով զորս ինքեան կարեւոր չէր համարէր , այլ եւս քանի որ կային նոքա առաւելաւն իսկ նախորդ Սուքիասեանց վկայաբանութեան մէջ ինչպէս վկայից հարցափորձը եւ աղօթանին , եւ քաղելով միայն նոր եւ կարեւոր պատմական տեղեկութիւնները , եւ այն մասերը որ կը պակսէին կամ կը տարբերէին նախորդէն , — այն եղանակաւ , որով վարուած է խորենացի իւր Պատմութեան մէջ ընդհանրապէս , եւ զոր ականյայտնի պիտի տեսնեմք ի ժամանակին նաեւ իւր «Փոքր Սոկրատ» կոչուած գրոց ազատ թարգմանութեանը մէջ : Իսկ այսր հակառակ , վկայաբանութիւնն Սուքիասեանց հաւատարիմ թարգմանութիւն է

է բնագրի , որոյ հեղինակն անյայտ , կատարեալ յայսմաւուրական շարագրութեան ձեւն ունի , դուրիկ եւ պարզուկ ժողովրդական դիւրաւոր եւ գիւրահասկանալի ոճ , եւ այլ ամեն պարագայիւքն անթերի , նոյն իսկ անհրաժարելի ժամանակագրական սխալներովն , եւ խորենացի թարգմանիչն այդ ոճոյն եւ ոգւոյն պատշաճեցուցած է զիւր ամենաճկուն եւ բազմաձեւեան գրիչն , — առանց սակայն զանց ընելու յայտնի ցուցնել , որ այդ պարագոյն լեզուն չհակառակիր իւր բառագրոցը եւ դարձուածոց : Իբրնչան եւ ի ցոյց թէ իրօք այդ երկու վկայաբանութիւնք եւս մի եւ նոյն գրչէն ելած են , եւ խորենացւոյն գրչէն , բաւ է «ուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին»(*) դարձուածը դիտել , որ մի եւ նոյն գիպաց համար ըսուած է

(*) Զոխ է եւ բազմաձեւ որպէս յայլսն , նաեւ «սուր» բառիւ կազմեալ խորենեան դարձուածները . ինչպէս , «սրով խողխողել» , «սրով կտրել զոտս» , «սպան զնա սրով» , «վանել սրով եւ գեղորդեամբ» , «սատակին սրով» , «սրով մատնել» , «կոտորել սրով» , «զգաւառս սրով դատի» , «մաշել սրով» , «արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ գիպեալք» , «հարին զնա սրով սուսերի» , «խողխողմամբ սրոյ» , «սուր ի կող ընկերի իւրոյձգել» . յորոց կարգի նոր ձեւ մի է եւ վերինը :

երկու վիտայաբանութեանց մէջ հաւ (էջ 55 եւ 66) ինչպէս նաեւ «դռւն» կոչելէ «գարձաւիտ» Արտաշէսի, զորո չէ ներքաշ պատահական նմանութիւնս հաւարել : Իսկ վնասեման գորցնալ կը դառնայ այս անսովորեան հըրդիտմոք եւս որ Յուքիսահանց վիտայաբանութեանց մէջ, «Պարզեւտառն մեր Աստուած է» խօսքն երկիցս կրկնեալ (էջ 42 եւ 43), յետեալ է Փոքր Սոկրատայ մէջ ի պատմութեանն Նուենայ, «Եւ պարզեւտառն է Քո Ած զոր պաշտեմն» ձեռով : որ անդուստ թ յիշողութենէ դադարեալուած է , եւ չկայ թ յոյն բնագրին :

Վերջապէս ինչ որ «Բանասէր» իւ 182 եւ յաջորդ էջերուն մէջ կը ձառէինք թէ Ստրեմացուոյ պատմական պարագմունքն պատահական ընթերցմանը է թն եւ ոչ թէ գիտական մեթոդով մը» եւ թէ աշխատաթիւութիւնքն գիտաբարապր վիպայաբանականք է թն , յորում դասերն է հւ Հարանց վարքն , ահա կը ներկայանան մեզ, իբր օրինակ , այդ երկու ըստագիւլ վիտայաբանութիւնքն , որոնց թիւը կարելի է անապոցունել , եթէ ոք ոչադիթր հետապատութեանք ընէ՛ մեր հին Յարսիթողոզը , եւ միանգամայն դայդ կը հաստատէ մեզ իրօք նայն իսկ Ստրեմացուոյ ինքնակամ եւ բացորոշ խոստովանութիւնն զոր ընթերցանք վերայնշառնկեալ հառաւաճոյն մէջ» դիտմամբ նաարգիր նշանակուած :

Չայս անսովորեանք , համարեմ ամենայն պարագայք , եւ աստեւելօքն կը հաստատէ նաեւ «Փոքր Սոկրատ» , որոյ անբաժանելի մասն է «Սեղբնադուտեան վարք»ը . նոցա առանձին ընտելութիւնը ոչ թէ միայն կը պարզէ զայս , այլ շատ մը ուրիշ խեղիւրնեւ որ , որքայնքան յազեցին մեքերը մեր այս նշանաւոր մատենագրիս վրայ , անսովորեան կէտը սխալ հարիզանի վրայ դնելով :

Իսկ անցաւ մը որ վերոյիշեալ երկու վիպայաբանութեանց վրայ խօսք եղաւ , չեմք կարող հետեանալ աննշան՝ առանց խորհրդածել տալու անոնց պատմական արժէից վրայ , որ նշանաւոր է մասնաւանդ Ռաֆեսանցն , նը կատմամբ մեր ազգային պատմութեան նշանաւոր ժամանակին , որք նոք յաւերտածնեւ եւ կարեւոր տեղեկութիւններ կ'ընդունինք գլխաւորաւար Արտաշէսեան արքունեաց վերաքերութեանց վրայ ընդ քրիստոնէականութեան եւ ընդ Ալանս , եւ միանգամայն արքայորդաց կենաց եւ արքանոնեաց մէջ կատարած դերին վրայ , եւ այլ տեղեկութիւնք ոչ քահաւար հելլէք , եւ որ նշանաւորն եւս է , զի հետիւ Ռաֆեսանցի խորեմեան Պատմութեան , զարն կը հաստատէ մանաւանդ , թէ եւ երկուցունց աղբերքն այլ եւ այլք են : Բայց կարեւորագոյն անդրադառնալին մեզ այն է որ Ստրեմացի, ինչպէս անտաքակուսելի եղաւ , ծանօթ ըլլալով այդ վըկայաբանութեան , զանց ըրած է օգտուիլ անկէ : Եւս զանցառութիւնք ըննադատական խորհրդածութեանց նիւթ կը մատակարարէ Ստրեմացուոյ զիւր աղբիւրները գործածելոյն խնդրոյն նկատմամբ , եւ անվասկածելի կ'ընէ զմեզ որ այդ Արտաշէսեան պատմութեան համար ունէր նա իրօք

ի նետին ուրիշ կտրելու արագոյն աղբիւրնեք Բայց այս խնդրոց վրայ մասնա-
մասնօրէն յետոյ, եթէ Տէր կամեացի:

* * *

Տող 14. «Եւ դարձեալ [Թէ] Առաքինութիւն բանականին է խոհափան-
թիւն»։ — Խորէն վ. Ստեփանէ, որ վերջին թարգմանիչն եղած է
Խորենացոյ Պատմութեան, եւ իւր երկն ջանացած է ունենայն զգա-
լաւորութեամբ կտտարել՝ աչաց սողնու ունենալով նախորդ գլխաւոր
թարգմանութիւնն ի խորհրդակցութիւն, որով շատ տեղ կրնայ աղ-
ղաթոյն համարուիլ քան զայն թարգմանութիւնն զորս ատաղ իւր
ուղղագրեալ Բ թուարկութեան մէջ կը ցեղաւ աջարէս։ «Այլ եւ նիւէ
խոհականութիւնն է բանական մարդուս աւարճնութիւնը»։ «Կենսական
Իտալականն ալ, որ աւելի կամ նուազ գլխաւոր աստիճանն է իւր
յաջորդաց, աշտպէս կը թարգմանէ ըստ Լատինացի լատինականին, որ
գրեթէ Իտալականին նոյնիստ շրջանն է։ «Si, d'ailleurs, le bon sens et la
prudence sont la prerogative de l'homme doué de raison», (բաւրացեալ
— բանական) Այլ ալ երկու ծաղրական թարգմանութեանց մէջ ալ միան-
գամայն կրկին վրիպակա կը տեսնուի»։

Առաջին վրիպակն այն է որ «Առաքինութիւն բանականին է խոհա-
կանութիւն» խօսքը՝ ոչ իւր կտրուին կամ վկայութիւն (citation) կ'աւանդու
ալ իւր Խորենացոյն կտրմանէ իւր նախորդ բանից շարունակութիւն,
լոպ իւր ատանանաւ ասացածն մը մէջ մտցունելով։

Յետեւի է ալ վրիպակին գլխաւոր պատճառը — զի բնորոշին մէջ
կը պատկեր «Թէ» շարկապէս որով միայն, ըստ մեր ցեղական օրէնքին,
խոհալի պիտի լինէր թէ յաջորդ խօսքն օտարի մը խօսք է եւ ալ թէ
մատենագիրն թէ որչափ կտրուոր էր աչք մատնիլը, կը ցուցնէ թարգ-
մանողաց սխալումը, իսկ թէ իրօք օտար չէր բնաւ Խորենան լեզուին
կամ սովորութեանը «եւ դարձեալ թէ» ըսելն երկրորդ վկայութեան մը
համար, ահա օրինակ մը սոյն Պատմութեան գրէն։ «Աւարեալ օղով,
ալ ոչ տեսանելիօք, ըստ այնմ թէ՛ կոչէ զմէզ ճարտարով. «եւ դարձեալ
թէ՛ Զաքի Է գիշեր մթնոցեցանէ»։ (Բ. 86) Իսկ վաղեման մեր բանիցը
թէ ահա դարձեալ «տաղըմալ» վրիպակ մը կը ներկայանայ մեզ աստ
համաձայնութեամբ ամեն գրչաբանց։

Դամբ թարգմանութեանց երկրորդ վրիպակին, որ աւելի կարեւորա-
պէսն է — այն է որ ի վկայութիւն ընթեմած վերոյիշեալ խօսքին բոլոր-
վին տարբեր իմաստ տրուած է, քան ինչ որ ակնարկել ազատ է մատենա-
գիրն։ Ի վեր անդր տեսանք երկու կարեւոր թարգմանութիւններ, արդարեւ
Իտալականն նուազ հաւատարիմ կ'երևի քան զՍտեփանէին տակաջն
նա զայն առաւելութիւնն ունի որ աւելի արամաբան է քան զմիւսն, այնու-

որ սխալ մեկնուած իմաստին՝ ճշգրիտ եւ հաւատարիմ բացատրութիւնը տուած է, որով զ«առաքինութիւն»ն փոխել հարկ տեսած է յ«առանձնաշնորհ»ս, եւ «խոհականութեան»՝ օժանդակ բառմբ առաջրել լոսարանութեան համար ։ բայց այդու ո՛րքան երկարած է խօսքն եւ հեռացած ընագրին պարզութենէն, որ ներելի ըլլալու չէր ամենապարզ նախադասութեան մը մէջ ։ բայց ահա այդ թարգմանական թերութիւնն իսկ կը մատնէ թէ թիւր մեկնութիւն մը կայ տրուած ընագրին ։ — Այս վրիպակն ուրեմն յայտ է որ «բանական» բառով զ«բանական մարդն» հասկըցած են թարգմանիչքդ, որով եւ ընկած է խօսքն ոչ միայն անտեղի բացատրութեան, այլ եւ ամենահետեւակ իմաստի մը, այնպէս՝ իբրեւ թէ մէկը հարկ տեսնէր իբր ծանրակշիռ առած մը վկայութեան դիմել ըսելու թէ որովհետեւ «Ջերմութիւնը հրոյն յատկութիւնն է, եւ կամ թէ անոր առաքինութիւնը»(*) եւն ։ Խորենացւոյն իւր Մեկենասին վրայ «բանական մարդու» յատկութիւն տեսնելը՝ ոչ իրեն պատիւ կը բերէ, եւ ոչ իւր զովասանելոյն ։ — Ի՞նչ է ուրեմն այդ նախադասութիւնն. — ոչ ինչ այլ, բայց Պղատոնական բարոյախօսութենէ առնուած առած մը ։ զի նա չորս աւագ առաքինութիւնս կը դնէր Էմաքոն, Եղէն Խոհականութիւն, Ողջախոհութիւն, Արիւթութիւն եւ Արդարութիւն, — զորս ցարդ կ'ընդունին տակաւին արդի բարոյախօսներէն ոմանք, եւ որոց փոխարէն եռաթիւ առաքինութիւնս կը դնէ քրիստոնէական բարոյախօսութիւնն աւելի ընդարձակ սահմանաւ ։ որ են Հաւատք, Յոյս եւ Սէր, — յոր եւ չորրորդ մը ոմանք կ'աւելադրին զԲարեգործութիւն, թէ եւ սա սիրոյ մէջ կը պարփակի ։ Բաց աստի կը վարդապետէր եւս նոյն Պղատոնականութիւնը թէ այս չորս առաքինութեանց յանձն է կառավարել եւ ի չափու ունել գլխաւոր հոգեկան կիրքերը (կամ ըստ մեր նախնեաց լեզուին՝ «ախտ»երը) ։ որոց թիւը, «ըստ եռամասնեայ անձին» եւ կամ «չնչոյ», երեք են ։ Բանականն, Յասմնականն, եւ Յանկականն(**), եւ սոցա ծնունդք են կամ խոցանէ կը ճիւղաւորին՝ ըստ

(*) Նիկիոյ Թոմմազէ՛ ոյ, մեծանուն իտալացի մատենագիր եւ բարոյախօս, որ թարգմանութեանց մասնակցած է, ոչ իբր իրօք թարգմանիչ, այլ լոկ յերկրորդ իտալականին, զի ինքն ընաւ հայերէնագէտ չէր, բայց քաջաշարժար էր իրեն յատկացեալ գործոյն, ինքն եւս զոգցեն Խորենեան ոճը ունենալով իւր իտալական մատենագրութեանց մէջ, կուռ եւ հոծ լեզուի ոճ մը ։ Արդ նա ինքն Թոմմազէոյ վերոյիշեալ ընդլայնումը առաջ հարկ տեսած է իրեն ներկայացուած իմաստին համեմատ ։

(**) Զսոյն եւ մերս Նշնիկ այսպէս կ'անփոփէ իւր Պղատոնական վարդապետութեան նախագիծ պատկերին մէջ, զորս յետոյ մի առ մի պիտի ջանայ հերքել ։ «Եւ վշուռն՝ անարատ եւ անմահ եւ աստուածական, որոյ երեք են մասունքք ։ բանական, ցասնական եւ ցանկական ։» (տպ. Վենետ. Էջ 204) ։ — Եւ Նիքիէ իւր Միանձանց ճառին մէջ (որում գիտեմք թէ ծանօթ էր եւ նմա Պղատոնական Փիլոն), Պղատոնապէս իմն կ'իմաստասիրէ, չրկու բաժանումն զնելով, երբ կ'ըսէ ։ «Նրկու են պատուականա-

իւրաքանչիւր ազգի՝ մանր կիրք, որպիսի են՝ սէր, յոյս, երկիւղ, խնդու-
թիւն, տրտմութիւն, իղձ, ցաւ, եւն, ։ Բաց աստի այս երրակի կրից
իւրաքանչիւրը որիչ որիչ կայանս ունի ի մարմնի . այս է Բանականին
կայանքն է դուլին կամ ուղեղ (*), եւ իւր արտաքերեալ կամ ուղղիչ
առաքինութիւնն է խոհականութիւնը . Յասմականին կայանքն է լանջքն
կամ սիրտ, եւ իւր առաքինութիւնն՝ Արիութիւն եւ Յանկականին կա-
յանքն՝ երիկամուկ, եւ առաքինութիւնն՝ Ողջախոհութիւն (**) : Իսկ
չորրորդն որ է Արդարութիւն, չունէր մասնաւոր կայանս եւ ոչ մաս-
նաւոր կիրք իւր հսկողութեան յանձնուած . ինքն առաքինութիւն մը
կը նկատուէր նախ ի չափու ունելու եւ ի հաշտութեան պահելու ընդ
իրեքս զմիւս առաքինութիւնները . Բայց աւելի այդ առաքինութիւնը ոչ
այնչափ անձնական կը նշատուէր, ինչպէս էին միւսները, որչափ ընկե-
րական . իւրաքանչիւր անձանց առաքինութեամբն, ինքն պիտի ծառայէր
ընկերութեան մէջ ներգշնակութիւն եւ միաբանութիւն պահելու . զի
արդարութեամբ միայն կարելի է ընկերական կապը պահել (***) : Սո-
այս Պղատոնեան բարոյական վարդապետութիւնն կը հայի ուրեմն խորե-
նացուցն յառաջ բերած վկայութիւնը թէ «Առաքինութիւն բանականին
(այս ինքն «բանական» կոչուած կրից, եւ ոչ թէ բանական մարդոյ) է խո-
հականութիւն», զի խոհականութեան կամ բանական ոգւոյն առաքինու-
թեան արդիւնքն էին, գիտութիւն, իմաստութիւն, քաջախորհրդութիւն,
եւն, զորս կը տեսնէր ուսումնատենջ ծերունին շատ յարմարութեամբ՝ իւր

գոյնք ի մարմնի . կենդանականն եւ խոհական . երկոքումբք երկոցունց ըս-
պասաւորեալ . կենդանականին սրամտականն է հակառակ , իսկ խոհակա-
նին՝ արտաքերական բանս» (այս է «բանականն» ըսածնիս, որ երբեմն մը-
տաւորականն խօսականին հետ կը շփոթի իմաստասիրական լեզուի մէջ) :

(*) «Ուղեղն» ուր խօսութիւն բնակէ . (Ոսկեր . ի Տիմոթ . էջ 115) :

(**) Ոչ Յունաց կամ Պղատոնականաց միայն էր , այլ ամենայն հին
ազգաց , արեւելեան եւ արեւմտեան , հաւատալ թէ հոգեկան կիրք , մինչ
նաեւ մտաւոր կարողութիւնք՝ իրենց մասնաւոր կայանքն ունէին վատ
զատ մարմնոյ այս ինչ կամ այն կողմերը . զայս կը յայտնեն մեզ լե-
զուարանական բացատրութիւնք . ինչպէս են ի մեզ «քաջասիրտ» (արի) ,
«վատասիրտ» (երկչոտ) , «աղէկիզիլ» , «զալարել աղեաց» (գորովիլ) , «խա-
տապարանոց» (յամառ) եւն , բառերը . եւ կամ առ օտարս , ինչպէս լատինն
ricordari՝ (յիշել) յորմէ եւ գաղղ. apprendre par cœur , եւն ոճերը : Սա-
կայն այս հոգեբանական մոլորութիւնն ունի իւր պատճառն . զի իրօք
յուզմանց ժամանակ , այլ եւ այլ կրից համեմատ իրենց մարմնոյն այլ եւ
այլ կողմերը խռովութիւնս կամ բարախմունս կը կրեն , ինչպէս ի
սիրտն , յաղիս , եւն :

(***) Փիլոն որ Արդարութեան վրայ կ'այլաբանէր Արածանի կամ
Եփրատ գետը , այդ գետոյն չըջանապտոյտ ընթացքին մէջ նմանութիւն
կը տեսնէր արդարութեան համայնատարած բնութիւնը :

երկատուարդ Մեկենասայ վրայ, եւ. Գոգասանութեան կառնոյր. եւ ընդ-
հակառակն զայնոնք որ այդ տաքինական մշակութենէն զուրկ կը թո-
գան այլ իրենց քանակաւ կիրքն կամ յգին, կը փարփէ չաքաչար,
ինչպէս պիտի տեսնեմք ի գլ. Դ, ուր գարձեալ նոյն Պղատոնական լե-
զուն կը գործածէ ժառանգիրն, եւ անդ դարձեալ գայթափ են թարգ-
մանիչք:

Կը մնայ այժմ խնդիրն թէ ո՛ւր ուսած եւ ուստի՞ առած է Պորենա-
ցի այն վկայութիւնը Ներելի էր թերեւս նախ ուսեալ համարել այն Պը-
ղատոնական վարդապետութիւնը ի Ս. Դրոց, Իմաստութեան գրքէն, —
որ Պղատոնական իմաստիւք զանգեալ գրութիւն մի է. սակայն պայմա-
նաւոր զայնրն թերցած ըլլաւ յաւարէն բնագորին վրայ, զի հայ թարգմա-
նիչն ընդէջ չըլլալով Պղատոնական ուսմանց, տնխմանալի ըրած է զայն.
«Եթէ վարդապետութիւն որ սիրէ, վաստակը նորա ասաքինութիւնք են.
զի զգիտութիւն (յն. ժողովալութիւն) եւ. զհանճար (յն. փոհակա-
նութիւն) ուսուցանէ, եւ վարդապետութիւն եւ վարժաթիւն (իմա զա-
րիւթիւն), քան պորտ պիտանեգոյն ինչ չիք ի կեանս մարդկան» (Ը. 7):
Քակ երեք կրից կախանքն ալ այսպէս կը բացատրէ. «Զի երբեկամանց
նորա (ցանկականն) վկայ է Ած, եւ արտի նորա (ցաւմականն) տալիան
հշտարտ, եւ լեզուի նորա (բանականն, որ եւ խօսական) ուկնդիր».
(Ա. 6): Բայց մեր աւելի դրական ենթադրութիւնն պիտի լինել այն թէ
Պորենացի վերոյիշեալ առածն ուղղակի կ'առնու ի Փիլոնէ ք ձառէն
որ «Եղ. լինելութեան» Ա. Ժգ. : Զի անդ Եբրայեցի յոյնուստմն իմաս-
տասէրն իւր այլաբանական մեկնութեամբն՝ Դրախտին չորա զետերը վե-
րոյիշեալ չորից աւագ առաքինութեանց վրայ այլաբանելով, առաջին
գետն վճիռն իրականութեան կը նմանցունէ, եւ անդ կը գտնեմք
մեր խնդրոյ նիւթ եղած առածք թէ «Խոհականութիւնն է առաքինու-
թիւնն բանականին» (*), ուր տարբերութիւնն միայն բառից չարքին մէջ է,
որ նշան մը կրնայ համարուիլ թէ Պորենացի զայն ի յուշոյ կը կոչէր, —
եւ այդ ի դէպ մեր այն համոզման՝ որ Փիլոնի գործը Պորենացեոյ թարգ-
մանութիւնք են, ինչպէս նաեւ Պղատոնի «Տրամախօսութիւնքն» (Տրատա-
բակալք ի Վենետիկ, 1877):

(*) Սոյն առածն կը գտնուի նաեւ ք ձառին որ «Եղ. Առաքինութեանց
եւ Մոլութեանց», Արիստոտելի ընծայեալ, թէպէտ ըստ գիտնոց՝ անհա-
րազատաբար, որոյ թարգմանութիւնն Պորենեան լեզու է. «Այլ եռամասնեայ
անձինն առնելով բոտ Պղատոնի, բանականին առաքինութիւն, խոհեմու-
թիւնն է, իսկ ցաւմատեականին հեզութիւնն է եւ արիւթիւն, իսկ ցան-
կականին՝ ողջախոհութիւն» (Մատենագր. Դատի Ս. յաղթի. տպ. Վենետ.
1833. էջ 529):

Յէ իրօք ցարգ կ'ականարկէ խորհրդաց վկայութիւնն , եւ թէ արդարեւ մեր Պատմագրին ընտանի էին յիշեալ հորից առաքինութեանց բարոյաւ խօսութիւնը , կը հաստատէ նախ իւր Պիտոյից գիրքն , ուր ի գլուխսն ներդրոնին , Պարսաւի եւ Բաղդատութեան , օրէնք կուտայ աշակերտին ըստ այն առաքինութեանց եւս դատել զիւր առարկայն , եւ օրինակներ եւս կուտայ , մինչեւ անգամ անշունչ արարածները այն առաքինական բովեղէն կ'անցունէ , ինչպէս զորթն եւ զձիթեմիսն : Բայց մեծագոյն հաւատարմ , զի իւր այդ վանոնն նոյն իմկ խաբ Պատմութեան գրոյ մէջ եւս ի գործ կը դնէ , երբ իւր սիրելի եւ գովութեան արժանի համարած անձանց նկարագիրը տպու կուգայ . օրինակի աղագաւ Ա Տիգրանայ նը կարագիրը . « Զի ո՞ ոք ի ճշմարիտ արանց , եւ ոչ ոք ի քարա Արութեան եւ խոհականութեան սիրելութիւն կայցէ , սորա ձիւտտակօքն ոչ զուարճացի . . . Անէին որք քամբաւմ երդէին , լինել նմա եւ ի Ճանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր . . . Արդարագատ եւ հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի» (Ա . իդ) : Զայս ձեւ նկարագիր կը յիշեմ ի գործ ածեալ նաեւ իւր ժամանակաւ մերձակից օտար մատենագրէ մը՝ յԱմմիանոսէ , Յուլիանոս զրուատեաց մէջ , յայպէս յառաջաբանելով . « Քանզի իմաստասէրք չողաւ առաքինութիւնս զնեն . զողջախոհութիւն , զխոհականութիւն , զարդարութիւն եւ զարկութիւն , եւ նոցա այլս եւս չորս յարակիցս արտաբուստ . զգիտութիւն մարտական , զիշխանականն սաստ , զբարեաւտութիւն եւ զառատածեռութիւն . Յուլիանոս ջան ի գործ եղ զաւմենեաին զչոսա իւրաքանչիւր յանձին բերել , եւն (ԻՅ , 4) : Խորհնացի եւս , ինչպէս տեսանք , նոյն արուեստին կը հետեւի , բայց աչ այնքան զըպւրոցական ձեւով կարկնեալ , եւ ոչ ալ միշտ անթերի . զի իւր այդ առաքինութեանց սիրելագոյնքն են խոհականութիւնն ի բան եւ ի գործ , եւ արիւթիւնն , եւ մանաւանդ արիւթիւնն կը պաշտէ ցայն . մինչեւ ի թշնամիս եւս գովել . իսկ թուլամոգութեան եւ սղջերգութեան թշնամի է ոխերիմ :

Տող 15 . — « Եւ քո յայտուիկ անհատ ցանկութիւն » . Յետ միանգամ նախընթաց բանից իմաստը ճշդելնուս , թէ բանական ոգւոյն ուղղիչ առաքինութիւնը խոհականութիւնն է , եւ թէ այս խոհականութեան գործերը ոյք են , ինքնին ի յայտ կուգայ որ այդ 15րդ տողիւ այդ գործոց միոյն մասնաւոր յիշատակութիւնն է զոր կ'ընէ Խորհնացի իւր Մեկենասին յատկացուցած , իւր յայտնած ըզձից կամ խնդրոյն մէջ տեսնելով զայն , եւ վրայ կը բերէ իբր հետեւանք՝ « ապա ուրեմն » ըսելով , կարդ մը ընդ իրեարս իբր օղակ առ օղակ յեռեալ իմաստներ , որոնցմով ուսումնասէր եւ եռանդուն ծերունին խանդավառեալ՝ կը տանի կը հանէ զիւր խոհականն եւ մտաց զարգացման եւ մշակութեան սիրողն մինչեւ այն բարձրութեան , որ զնա իբր աստուածամանեալ զմն նկատէ , ճշդիւ Պղատոնական քաղաքարաւ . զի Պղատոնական սկզբունքն , զոր

լռելեան կը զաւանի իմն Խորհնացի թէ բանաւոր ճանաչմանց (connaissance rationnelle) հարկաւոր հետեւութիւնն է առաքինութիւնը • (Տես սոցալատ մեկնութեան վրայ ի յայտ կուգայ թէ յի՛նչ կ'ակնարկեն «յայտոսիկ» եւ «այսպիսի» բառերը զորս կը յեղեղէ նամակագիրն , որ եւ տեղ մը «գեղեցիկ մտածութիւն» կը կոչէ , Սակայն թարգմանիչը որ ուղիղ հասկացած չէին արդէն նախընթաց վկայութիւնը , ինչպէս տեսանք , տագնապ եւ խառնակութիւն կը ցուցնեն այս խօսքին թարգմանութեան մէջ , մանաւանդ կապուելով՝ «զի եթէ — ապա ուրեմն» կապակից չաղկապներէն , ուստի մին կը թարգմանէ «Եւ սոցա մէջ գու անհատ ցանկութիւն ուն իս»(), եւ զաղղիականն չարագոյն եւս՝ «Et si ton esprit n'eût été dirigé vers ses résultats» , իսկ իտալականն , կատարեալ բաւելի մէջ թակարդեալ կ'երեւի եւ հարկադրեալ փակագիծներ օգնուածեան կանչել , Սակայն արդար ըլլամք եւ նմեղադրեմք զիրենք • զի այդ չփոթից պատճառ՝ օժանդակ կարեւոր բառերու բացակայութիւնն է , — չգիտեմք ի հեղինակէն թէ ի գրչագրողաց • միայն զայս կը խորհրդածեմք , որ մեզ անհրաժեշտ տեսնուած «որպէս եւ» (եւ կամ որպիսի է) մեկնական բառն , զոր աւելցուցած եմք առ տեղեւան , չէ օտար Խորհնեան լեզուէն եւ ոճէն , յօրինակ ի մէջ կրնամք բերել զառաջիկայսդ • «Թագաւորք Յունաց ... փոյթ յանձին կալան աւանդել ... , որպէս եւ Պտղոմէոսն » • (Ա . Բ) — «Եթէ հաւատաս ցիս զմասինդ քո զինչխանութիւն , որպէս եւ կայսր զիւրոյն» (Գ . խբ) , եւն • — Նոյնպիսի պէտք կայ եւ ի յաջորդ տողի՝ «այդու» ցուցական մը աւելցունելու , ապա թէ ոչ կրնայ յայլ միտս առնուիլ խօսքն : Մեզ կը պակսի այն միամիտ հաւատքն , զոր ունեցեր են թարգմանիչքդ , թէ անտարակուսելի կերպիւ հարազատ եւ հաւատարիմ ընդօրինակութեանց առջեւ կը գտնուի , եւ յորս ընդգանուր համաձայնութիւն կը տեսնուի ընթերցուածոց • զի այդ երեսութին զաղտնիքը , զոր արդէն յայտնած եմք , եւ կարծուածէն աւելի առիթներ պիտի ունենայ հաստատելու , անտարակուսելի է մեզ համար :

ՍՈՒՔԻԱՍ Վ . ՊՍՐՈՆԵԱՆ